

LIMES
Grens van het
Romeinse Rijk

UNESCO WERELDERFGOED NEDER-GERMAANSE LIMES 2026/2027

De Romeinse Limes

5 jaar
Werelderfgoed!

MET
OVERZICHTS-
KAART
VAN DE
HELE LIMES

DE MOOISTE
TOCHTEN

door de oudheid

4 EEUWEN WELVAART

langs de Rijn

+ BODEMVONDSTEN + ROMEINS VERNUFT + MUSEA IN DE LIMES + PASSIE VOOR HET VERLEDEN

WELKOM BIJ DE LIMES

Welkom bij de Limes, de grens van het Romeinse Rijk. In 2026 vieren we dat de Neder-Germaanse Limes vijf jaar Unesco Werelderfgoed is. En daar gaan we uitgebreid bij stilstaan. Ik hoop dat jullie erbij zijn! De provincies Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland zetten zich in om goed voor het erfgoed van de Limes te zorgen en erover te vertellen – uiteraard samen met vele anderen. De archeologische resten van de Limes in Nederland zijn uniek in de wereld. Maar het is best een uitdaging daar meer bekendheid aan te geven, want het meeste werelderfgoed ligt onder de grond. Gelukkig zijn er veel musea en bezoekslocaties die aan de hand van prachtige voorwerpen en visualisaties de Limes tot leven brengen. Er zijn zoveel mooie verhalen te vertellen over de vierhonderd jaar Romeinse tijd in Nederland. Bijvoorbeeld over watermanagement en ingrijpen in het landschap van de Rijn, waarmee de Romeinen net als wij het land bewoonbaar en de wegen en rivieren begaanbaar hielden. En de Limes geeft een historisch perspectief aan het begrip 'grens', als middel van buitensluiting en controle weer helemaal actueel. Toch was de Limeszone meestal juist een gebied van intensieve culturele uitwisseling en handel, waarin vreedzaam werd samengeleefd.

De Limes is dus een grens die verbindt. Ook letterlijk: de Limes in Nederland maakt deel uit van een grenssysteem van 7.000 kilometer dat zich uitstrekt over drie continenten, van de Muur van Hadrianus in het Verenigd Koninkrijk tot in Marokko. Afgezien van enkele archeologen zullen weinig mensen dat allemaal gaan beleven. Maar je kunt beginnen in Nederland, bijvoorbeeld met het vernieuwde Romeinse Limespad, een gemarkeerd Lange-Afstand-Wandelpad (LAW 16) van 300 kilometer. Voor mij persoonlijk ook een voornemen dit jaar. Ik vind het heel bijzonder dat de Romeinse tijd na 2.000 jaar nog zoveel interesse wekt. Wat natuurlijk helpt, is dat er nog steeds mooie vondsten worden gedaan. Onze kennis over de Limes ontwikkelt zich door. Ik hoop dat dit magazine ook jullie inspireert om nog meer van de Limes te ontdekken!

Jelmer Prins

Sitemanager Unesco Werelderfgoed
Neder-Germaanse Limes
Nederlandse Limes
Samenwerking

COVER FOTO: MARTIN VAN LOKVEN / FOTO: ROMEINEN.NU

COLOFON LIMES is een uitgave van Forten Nederland in opdracht van de Nederlandse Limes Samenwerking. Contact info@limes.nl REDACTIE Bladmanager Titia de Zeeuw Hoofdredacteur Juke van Niekerk Eindredactie Frans Bosscher Redactieleden Frans Bosscher, Liesbeth Maas, Loethe Olthuis, Sietske de Vet, Jelmer Prins en Mariëlla Beukers Lezersservice info@limesamenwerking.nl Art direction & vormgeving MediaMind Creative BV en Domenica Media BV Lithografie Grafimedia Amsterdam Druk en papier Senefelder Misset drukt LIMES CO₂-neutraal op FSC-gecertificeerd papier. Oplage 30.000

IN DIT NUMMER

- 4 5 jaar Werelderfgoed:**
erkenning van grote waarde
- 6 Limes in de spotlight**
met speciale activiteiten
- 7 Tappo en de rivier**
Gouden Boekje over de Limes
- 8 Romeinen brachten**
400 jaar welvaart
- 13 De oude Peutingerkaart**
en andere weetjes

- 14 'Terug op de plek waar het begon'**
Marina Marijnen,
vrijwilliger Hoge Woerd
- 16 Wandelen door Nijmegen**
in het voetspoor van de legionairs
- 18 De Limes op de kaart**
mét musea en kunstwerken
- 20 Ontdek per fiets het landschap**
van de Limes bij de Kromme Rijn
- 22 Dagelijks leven zichtbaar**
door vondsten in musea

- 26 Imposante forten op**
verrassende plekken
- 29 Bataven, Friezen en Caligula**
spelen hoofdrol in strips
- 30 Smakelijk eten**
nieuwe kruiden in onze keuken
- 32 Nederland Waterland**
daar wisten de Romeinen wel
raad mee
- 35 Dammen, knikkeren, poppen**
hoe speelden kinderen
2.000 jaar geleden?

NEDER-GERMAANSE LIMES 5 JAAR WERELDERFGOED

Op 27 juli 2021 is de Neder-Germaanse Limes ingeschreven op de Unesco Werelderfgoedlijst. Zoals de naam al aangeeft, is de Limes met die inschrijving erfgoed van alle volkeren van de wereld.

TEKST: FRANS BOSSCHER, FOTO'S: SJOERD GEURTS, WIENKE HOFLAND, E.A.

De erkenning van de Neder-Germaanse Limes als Werelderfgoed heeft het nodige teweeggebracht. Gemeenten en provincies maken beleid om het erfgoed te beschermen en ondersteunen initiatieven om er bekendheid aan te geven. Zo zal in het vernieuwde Valkhof Museum in Nijmegen, dat deze zomer weer opengaat, veel aandacht zijn voor de Limes. Ook de zes Limes-borden die de ANWB langs snelwegen plaatste, tonen het toegenomen besef van de betekenis van het Werelderfgoed.

EUROPEES MONUMENT

De Neder-Germaanse Limes, die

400 kilometer lang is en doorloopt tot Remagen in Duitsland, heeft de status van Werelderfgoed gekregen vanwege de unieke archeologische schatten die langs de grens zijn gevonden. Het is een Europees monument dat laat zien hoe de Romeinen zich aanpasten aan het landschap en hoe ze belangrijke infrastructuur bouwden zoals forten, wachttorens, wegen, havens en kanalen, die nu samen het grootste archeologische monument van Nederland vormen. Delen van de Limes in andere landen zijn ook Werelderfgoed, zoals de Muur van Hadrianus en de Donau-Limes.

Een erkenning van de grote culturele en historische waarde

GOED BEWAREN

Plaatsing op de werelderfgoedlijst is een erkenning van de grote culturele en historische waarde van een gebouw of een gebied. Het brengt tegelijkertijd de verplichting mee om het erfgoed goed te bewaren voor toekomstige generaties.

Overheden moeten de instandhouding vastleggen in beleid en wetgeving. Ook moeten ze ervoor zorgen dat belangstellenden het Werelderfgoed kunnen bezoeken. Over hun acties moeten overheden elke zes jaar rapporteren aan Unesco. Als de bijzondere waarde van het Werelderfgoed dreigt te worden aangetast, dan moet dat worden gemeld aan Unesco. Constateert dat het Werelderfgoedcomité dat een land niet goed met het erfgoed omgaat, dan verliest het erfgoed uiteindelijk zijn status weer.

LIMES 5 JAAR ACTIVITEITEN

Tal van musea staan dit jaar stil bij de 5de verjaardag van de Limes als Werelderfgoed. In Garderen en Utrecht maken ze er wat speciaals van.

HET ROMEINSE RIJK IN ZAND

De jaarlijkse expositie van zandsculpturen in Garderen staat dit jaar in het teken van het Romeinse Rijk. De sculpturen vertellen over het dagelijks leven in Rome, legendarische veldslagen en de geniale bouwkunst. Drie scènes gaan over de Limes. Ook is er een fotopresentatie van de Limes in Nederland. zandsculpturen.nl

Bekijk alle jubileum-activiteiten op limes.nl

EEN BODEM VOL VONDSTEN

Wat is er in de Utrechtse bodem gevonden uit de Romeinse tijd? Hoe zijn archeologen ze op het spoor gekomen? Het zijn vragen waarop de tentoonstelling 'Een bodem vol Romeinse vondsten' dit jaar antwoord geeft. Hologrammen en augmented reality brengen je dicht bij de tijd dat Romeinse soldaten de Limes bewaakten. De expositie is te zien in gemeentehuizen, bibliotheken en een VVV-winkel in de Limes-gemeenten Wijk bij Duurstede, Bunnik, Houten, Utrecht en Woerden. De provincie Utrecht organiseert de expositie, omdat het 5 jaar geleden is dat de Limes het predikaat Unesco Werelderfgoed kreeg. visitutrechtregion.com/limesexpo

Gouden boekjes

DE RIJN VERTELT HET VERHAAL VAN DE LIMES

EEN AVONTUURLIJKE REIS MET TAPPO

Kinderen maken kennis met de Neder-Germaanse Limes in een nieuw Gouden Boekje: Tappo en de rivier.

Wie is er niet groot geworden met de Gouden Boekjes? Al decennialang staan de boekjes met de gouden rug in de boekenkast van vele gezinnen. Een bijzondere reeks vormen de boekjes over plekken in ons koninkrijk die op de Werelderfgoedlijst

prijken. De Limes is daar een van. In dit deel vaart Tappo met zijn vader over de Rijn. De rivier vertelt hem fluisterend over de tijd dat hij de noordgrens van het Romeinse Rijk vormt. Het is weer een inspirerend verhaal met prachtige illustraties.

WERELDERFGOED SERIE

Naast de Neder-Germaanse Limes kreeg ook ander Unesco Werelderfgoed een Gouden Boekjes-versie, zoals de Wadden en de Hollandse Waterlinies. In 2027 zijn de grachtengordel van Amsterdam en Willemstad (Curaçao) aan de beurt. De reeks is het resultaat van een samenwerking tussen Werelderfgoed Nederland en Uitgeverij Rubinstein.

Romeinse tijd

4 EEUWEN VOORSPOED

400 jaar maakte ons land deel uit van het Romeinse Rijk. De Romeinen brachten vernieuwingen en welvaart. Nog steeds vinden archeologen resten uit die tijd. Het verhaal van dit Unesco Werelderfgoed wordt zo rijker en rijker.

TEKST: FRANS BOSSCHER; FOTO'S: JILCO GLIMMEVEEN, MIKKO KRIEK, MARTIN VAN LOKVEN, RIJKSMUSEUM, VALKHOFF MUSEUM, E.A.

De Romeinse tijd in onze hoek van Europa begon in het jaar 19 voor Christus, toen een aantal legioenen neerstreek in Nijmegen. Dat was ten tijde van het bewind van keizer Augustus; hij regeerde van 27 v.Chr.-14 n.Chr. Augustus bracht structuur aan in het bestuur van het noordwestelijk deel van het Romeinse Rijk. In zijn opdracht sloot zijn stiefzoon Drusus overeenkomsten met de Bataven, die in de rivierengebieden leefden, en met de Cananefaten, de bewoners van de kuststreken. Oppidum Batavorum (Nijmegen) werd de bestuurlijke zetel van de Bataven en Forum Hadriani (Voorburg) van de Cananefaten. Colonia Claudia Ara Agrippinensium (Keulen) werd de hoofdstad van de provincie Germania Inferior (Neder-Germanië). De Romeinen deden ook pogingen om volken ten noorden van de Rijn, die ze allemaal Germanen noemden, te onderwerpen, maar liepen ze steeds weer vast in de uitgestrekte wouden en moerassen. Na de verloren Varusslag (9.n.Chr) werd daarom besloten dat de Rijn de grens, die we in onze tijd Limes zijn gaan noemen, moest worden van het Romeinse Rijk in West-Europa. In de 2de eeuw was het Romeinse Rijk op zijn grootst en omvatte delen van Europa, het Midden-Oosten en Noord-

Romeinse godenpijler, te bezichtigen in Valkhof Museum

Romeinse helm, gevonden bij opgravingen in Bunnik

Afrika. Het werd omringd door een ingenieus grenssysteem van meer dan 7.000 kilometer.

INGENIEUS

Op de linkeroever van de Rijn bouwden de Romeinen op strategische plaatsen castella. Deze grensforten lagen op zo'n 6,5 kilometer afstand van elkaar en gaven onderdak aan legioenen en hulptroepen. Ze waren met elkaar verbonden door een verharde weg. Langs deze weg stonden op zichtafstand van elkaar wachttorens, bemand door vier of zes soldaten. Met rook- en lichtsignalen konden ze alarmeren bij onraad. Behalve de heerweg (of legerweg) langs de Limes, legden de Romeinen wegen naar het achterland aan. Bij Nijmegen bouwden ze een brug over de Waal. Om het waterrijke land begaanbaar te maken, bouwden ze dammen,

duikers, kanalen, havens en kades. Daar hield hun inventiviteit in het watermanagement niet op. Gehecht als ze waren aan hygiëne, bouwden ze in hun steden badhuizen (thermae); in Heerlen staat het best bewaarde Romeinse badhuis in Nederland. Bij Nijmegen, waar een legioen was gelegerd in het castrum (legerkamp) op de Hunnerberg, legden de Romeinen niet alleen een aquaduct van 5 kilometer aan, bij de stad zijn ook resten gevonden van een riolering, gemaakt van aardewerken buizen. Aanvankelijk bouwden de Romeinen alles van hout, dat ze uit de directe omgeving haalden. Voor bijzondere projecten, zoals de haven van Voorburg en de bouw van schepen, haalden ze eikenhout uit Duitsland. Maar vanaf de 2de eeuw herbouwden ze veel bouwwerken in steen en beton, daken werden voorzien

van dakpannen. Om beton te kunnen maken, bouwden ze kalkovens in de buurt van kalksteenbergen. Wie het zich kon veroorloven liet ook al stromend water (koud én warm) en vloerverwarming aanleggen.

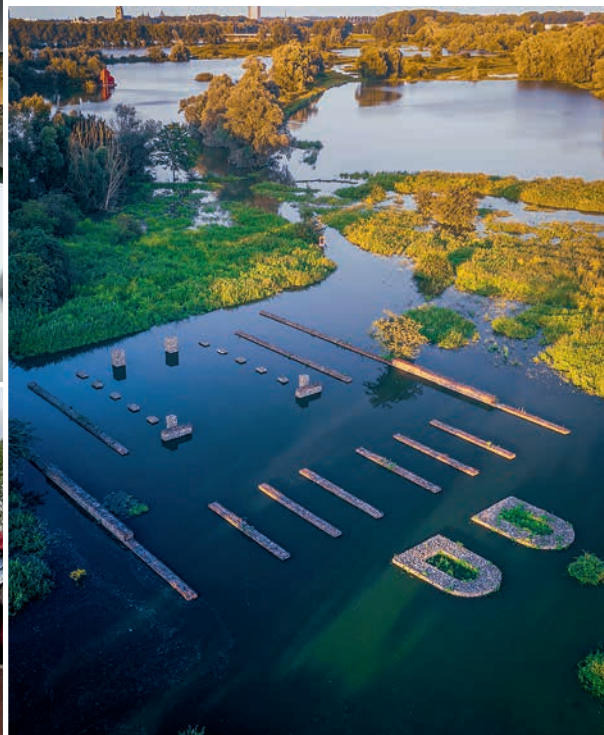
MULTICULTUREEL

De komst van de Romeinse soldaten had voor de plaatselijke bevolking grote consequenties. In de loop van de tijd ontstond er een multiculturele samenleving. Soldaten kregen relaties met vrouwen uit de lokale bevolking. Ze mochten niet trouwen, maar op het krijgen van kinderen stond geen verbod. Na hun dienstdadigheid van 25 jaar bleven ze vaak in een kampdorp en trouwden alsnog. Man, vrouw en kinderen kregen dan het Romeinse burgerrecht. De soldaten en de lokale bevolking - Bataven en Cananefaten

Om het waterrijke land begaanbaar te maken, bouwden ze dammen, duikers, kanalen, havens en kades

In een zone langs de Rijn ontstond veel bedrijvigheid

- namen gewoonten, kennis en cultuur van elkaar over. De diversiteit aan gebruiken is onder meer teruggevonden in grafvelden. Er waren eenvoudige graven van urnen, maar er waren er ook met luxe giften, zoals waardevol aardewerk. Naast en tussen zulke graven waren er graven met een lage heuvel en een greppel, volgens de traditie uit de ijzertijd.

ONDERNEMEND

Tot de komst van de Romeinen was de inheemse bevolking zelfvoorzienend. Van markten en voedseltransporten was geen sprake. Maar toen er ineens duizenden soldaten langs de Rijn gelegerd werden - na de Bataafse Opstand in 69-70 waren er 22.000 legionairs en 15.000 hulp troepen - was de vraag naar voedsel enorm. Gaandeweg begon de lokale bevolking daarop in te spelen. Een groeiend aantal boerderijen leverde steeds meer graan, vlees en andere landbouwproducten

aan de Romeinse soldaten. Ook op enige afstand van de Rijn werden boerderijen (villae) gesticht. Op de vruchtbare Zuid-Limburgse lössgronden zijn er ongeveer 65 opgegraven; de grootste, met een villa van 84 meter breed, stond bij de Plasmolen. Toch kon daarmee niet volledig aan de vraag worden voldaan, zodat er nog het nodige geïmporteerd werd. Het vervoer vond plaats over de Rijn. Bij de import zaten veel producten die hier niet verkrijgbaar waren, zoals olijfolie, wijn, vijgen, dadels, peren, pruimen en kikkererwten, en ook munt, venkel en dille. Het is aan die import te danken dat er nu kippen, huiskatten en konijnen in onze contreien voorkomen. Zo ontstond er grote bedrijvigheid in een strook langs de Rijn. Buiten de forten ontstonden kampdorpen met markten waar een groot aanbod aan levensmiddelen werd verhandeld. De ene bedrijvigheid trok de volgende aan. Er kwamen potten-

SCHATKAMER VOL VERRASSINGEN

Onder onze voeten liggen de resten van een wereldrijk. Wapens, aardewerk en hele schepen: de Nederlands bodem is een schatkamer. Een selectie van 9 topstukken vertelt het verhaal van de Romeinse tijd in ons land. Bekijk de voorwerpen in 3D op limes.nl of scan deze QR-code.

bakkers, schoenmakers, smeden en kappers. Vertier vonden de soldaten in kroegen, theaters en bordelen, in tempels dankten ze hun goden. De munten die er zijn gevonden duiden erop dat er een geldeconomie was. De munten van koper en messing waren kleingeld, de zilveren munten werden gespaard.

VERVAL

Aan deze welvaart kwam een eind in de 3de eeuw. Vanwege interne oorlogen werden de Romeinse legereenheden weggehaald van de Neder-Germaanse Limes. De lokale economie stortte in en de bewoners verlieten het gebied. Germaanse stammen trokken de Rijn over. Het rijk raakte steeds verder in verval. Vanaf 358 ging het westelijk deel van het rijk geleidelijk over in het Frankische rijk en als in 476 Romulus Augustus, de laatste keizer wordt afgezet, valt het doek definitief voor het Romeinse Rijk in het Westen.

Limes weetjes

150 kilometer van de Neder-Germaanse Limes ligt op Nederlands grondgebied **We hebben het woord**

riool aan de Romeinen te danken: rivulus is het Latijnse woord voor beek,

irrigatiekanaal of afvoer In 16 n.Chr. vaart Germanicus met 1.000 schepen naar de Eems om de Germanen

na de verloren Variusslag alsnog te verslaan; het verzamelpunt is het Eiland der Bataven, ofwel de Betuwe

De steenfabriek in Berg en Dal, waar de Romeinen tienduizenden bakstenen en

dakpannen maakten, was de eerste fabriek van ons land **Deense**

onderzoekers brachten het Romeinse wegennetwerk met 300.000 km in kaart: itiner-e.org Het woord mijl

is afgeleid van milia passuum, wat duizend (dubbel)passen betekent en neerkomt op

ongeveer 1,5 km De oudste bekende kaart van de Romeinen is de Peutingerkaart uit de 3de of de 4de eeuw **In de laatste fase van het Romeinse Rijk hadden zeelieden**

de beschikking over een astrolabium, een instrument waarmee ze met de stand van

de zon en sterren konden navigeren **De wegen langs de Limes in ons land**

bestonden uit een dik grindpakket; ze waren niet geplaveid met

kasseien of stenen Bij Leiden bouwden de Romeinen fort Matilo op een kruispunt van

verschillende waterlopen: de Rijn, het kanaal van Corbulo, de Zijl en de Leede **Dankzij het**

goede wegennet was een brief uit Rome binnen enkele dagen in Nederland

"Hoge Woerd staat op de plek waar ik in 1982 een houten Romeins make up-paletje vond, tijdens opgravingen waarbij ook resten van een Romeins fort zijn gevonden. Ik vond het paletje in een soldatenbarak. Dat was pikant, want er mochten geen vrouwen komen in soldatenvertrekken. Door die vondst heb ik mijn hart verloren aan de archeologie. Ik ging

kunstgeschiedenis en archeologie studeren. En nu ben ik terug op de plek waar het begon. In 2015 is hier Castellum Hoge Woerd gebouwd; het heeft dezelfde maten als het Romeinse origineel. Ik werk nu in het museum als vrijwilliger, ik geef rondleidingen en lezingen. Het leuke van dat werk vind ik dat ik 'op maat', dus telkens op een andere manier, mijn

kennis kan overdragen. De museumbezoekers zijn van alle leeftijden. Tegen kleine kinderen houd ik een heel ander verhaal als tegen volwassenen. Wanneer die kleintjes geboeid naar me luisteren, geeft me dat heel veel voldoening. Met mijn werkzaamheden als vrijwilliger in het Hoge Woerd is de cirkel rond."
castellumhogewoerd.nl

MARINA MARIJNEN,
VRIJWILLIGER ARCHEOLOGIE MUSEUM CASTELLUM HOGE WOERD, DE MEERN

'VEEL VOLDOENING ALS DIE KLEINTJES GEBOEID LUISTEREN'

15 KM

WERELDERFGOEDWANDELING NEDER-GERMAANSE LIMES IN HET VOETSPoor VAN DE ROMEINEN

Nijmegen staat bol van de Romeinse restanten. Tijdens deze afwisselende wandeling stap je 2000 jaar terug in de tijd.

Trek de wandelschoenen aan en verken het achterland van Nijmegen. Vroeger lag hier de grens van het Romeinse Rijk, nu is het gebied Unesco Werelderfgoed. Nijmegen was in ons land de grootste stad van het Romeinse Rijk. Toegegeven, je hebt wat verbeeldingskracht nodig om dat te ervaren, maar de bodem herbergt veel Romeinse resten. Op het Kops Plateau stond een fort, bij Berg en Dal lag een aquaduct.

KOPS PLATEAU

Vanaf Beek wandel je in een paar kilometer naar het Kops Plateau, waar de Romeinen in 12 v.Chr. een fort bouwden. Het fungeerde waarschijnlijk als commandopost van het leger en er stond ook een luxe commandantswoning. Dat weten we dankzij diverse vondsten, van

ruiterhelmen, dakpannen, aardewerk tot munten aan toe.

AQUADUCT

Bij Berg en Dal passeer je een Romeinse waterleiding, aangelegd om de soldaten en hun gezinnen beneden in de stad van water te voorzien. Het water uit het 5 kilometer lange aquaduct kwam uit hooggelegen bronnen bij Berg en Dal. De houten goten zijn verdwenen, maar de sporen van de aarden dammen zijn nog zichtbaar in het landschap. Je komt ze onderweg tegen.

Download hier de wandeling van Wandelzoekpagina en auteur

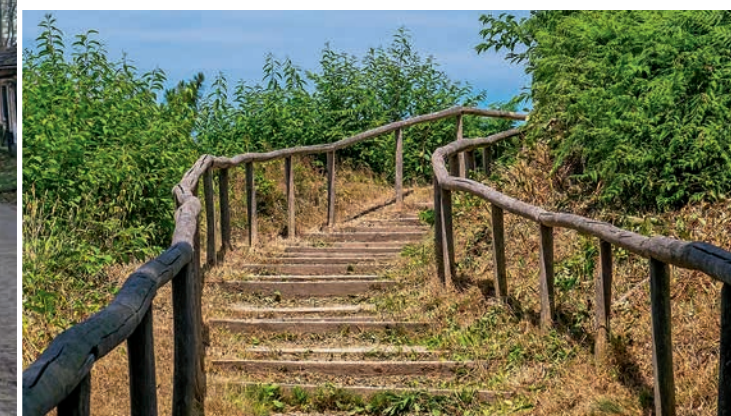
Rob Wolfs.

Met **kortingscode 3274** gratis t/m 31 december 2026.

TEKST: SIETSKES DE VET, FOTO'S: SHUTTERSTOCK, ALBERTINE SLOTBOOM, ROB WOLFS

*Een route voor liefhebbers
van klimmen, dalen én van
heerlijke uitzichten*

VAN KATWIJK NAAR MILLINGEN

Wil je meer kilometers maken? Loop het Limespad! 302 kilometer lang wandel je langs de Rijn, grens van het Romeinse Rijk: van Katwijk aan Zee naar Millingen aan de Rijn. Met de twee varianten - Voorburg en Oude Rijnstrangen - komt er 49 kilometer bij. Loop langs (reconstructies van) wachttorens, forten en resten van tempels. Bekijk de coolste kunstwerken en musea. De herziene gids van het Limespad verschijnt dit voorjaar. Volg een of meer etappes en er gaat een Romeinse wereld voor je open.

ZUID-HOLLAND

- 1 Katwijks Museum
- 2 Torenmuseum aan de Limes
- 3 Huygens Museum locatie Notarishuis
- 4 Rijksmuseum van Oudheden
- 5 Fabrica Park Matilo
- 6 Historisch Museum Hazerswoude
- 7 Museumpark Archeon
- 8 Restauratiewerf Zwammerdamschepen
- 9 Archeologiehuis Zuid-Holland & Romeins Museum
- 10 De Vergulde Wagen
- 11 Bezoekerscentrum NIGRUM PULLUM
- 12 Hortus Populus | Soldatenbarak

UTRECHT

- 13 Stedsmuseum Woerden
- 14 Castellum Hoge Woerd | Museum Hoge Woerd
- 15 Varen met reconstructie De Meern 1
- 16 DOMunder
- 17 Castellum Fectio | Waterliniemuseum
- 18 Archeologiemuseum Houten
- 19 Museum Dorestad

GELDERLAND

- 20 Streekmuseum Baron van Brakell
- 21 Flipje en Streekmuseum Tiel
- 22 Castellum Meinerswijk
- 23 Romeinse tuin De Steenen Camer
- 24 Stedsmuseum Hof van Hessen
- 25 Tempel-Kerkmuseum
- 26 Liemers Museum
- 27 Museum De Bastei
- 28 Valkhof Museum
- 29 Museum Kam
- 30 Museumpark Orientalis
- 31 Wijnterras de Holdeurn

Selectie van markante kunstwerken langs de Limes

- A Kalla's Toren
- B Stalen Romein
- C Markering Castellum Domplein
- D Tot Hier
- E De Romeinse Baadster
- F Gezicht van Nijmegen

limes.nl

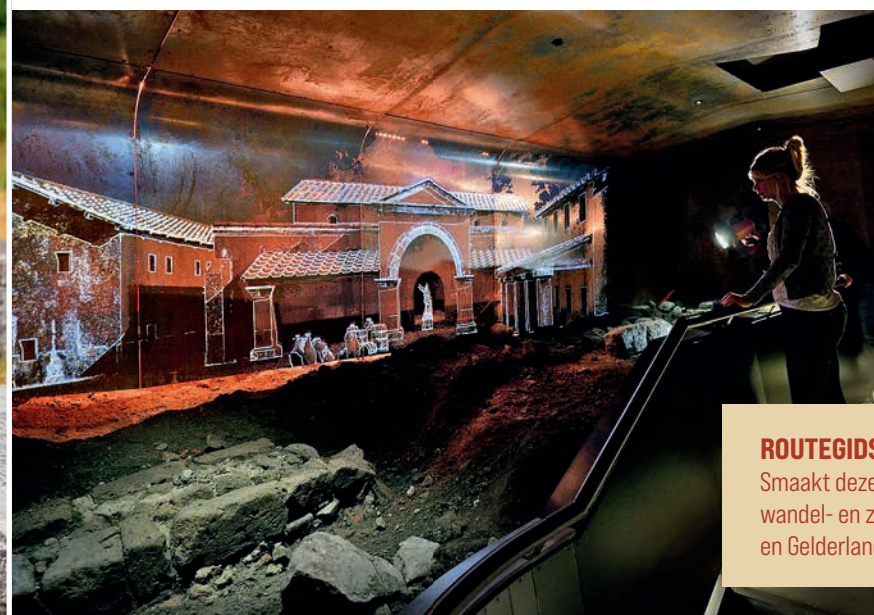

De Kromme Rijn vormde de noordgrens van het Romeinse Rijk. Langs de route ontdek je hier volop sporen van.

TEKST: SIETSKES DE VET, FOTOS: MIKE BINK, FLORIS SCHEPLITZ, AD SNELDERWAARD

VIA KNOOPPUNTEN DOOR LIMES-LANDSCHAP FIETSTOCHT LANGS CASTELLA BIJ UTRECHT

Pak de fiets en verken het lieflijke landschap van de Kromme Rijn. Wist je dat de grens van het Romeinse Rijk er dwars doorheen loopt?

Kalm kabbelt het water van de Kromme Rijn door weilanden, boomgaarden en landgoederen. De perfecte locatie voor een relaxte fietstocht (57 km). Midden in het land en toch rustig. Dat was 2.000 jaar geleden wel anders. De Kromme Rijn - grens van het Romeinse Rijk - was een wild stromende rivier en de soldaten hielden er de wacht. Fietsend van knooppunt naar knooppunt kom je langs drie voormalige forten (castella): bij Bunnik, in Utrecht en Wijk bij Duurstede.

GROOTSTE FORT

Vanaf de start in Houten ben je zó bij Castellum Fectio, een van de grootste forten langs de Limes in ons land. Stal je fiets bij knooppunt 98 en loop langs de fundamenteën van het castellum die weer zichtbaar zijn gemaakt. Tijd over? Neem een kijkje bij

het ernaast gelegen Fort bij Vechten van de Hollandse Waterlinies. Hier is ook het Waterliniemuseum met een vaste tentoonstelling over de Limes.

ONDER DE GROND

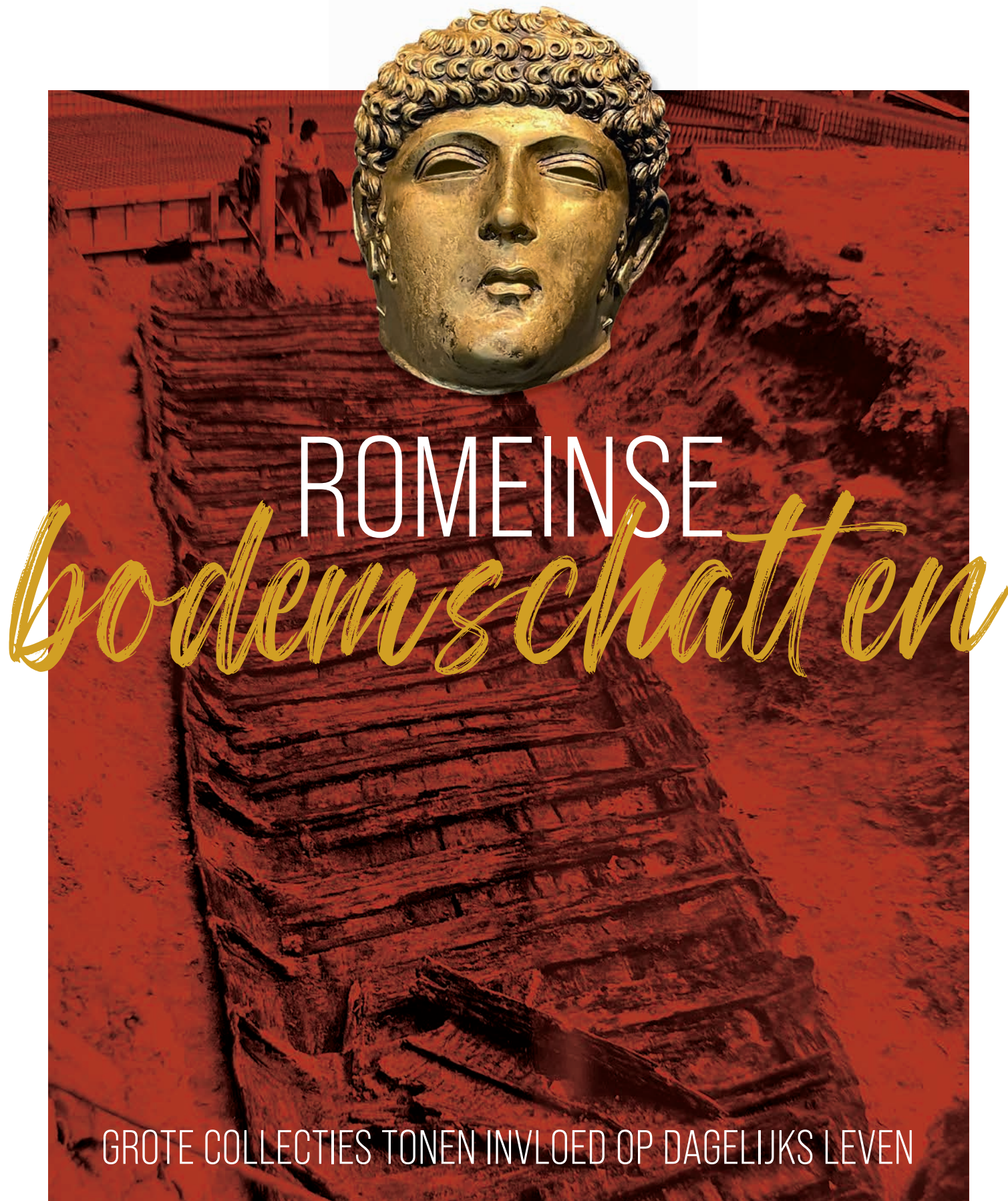
De volgende stop is in hartje Utrecht. Verlaat hier de route en koers recht op de Domtoren af. Onder het Domplein liggen de restanten van Castellum Traiectum. Volg de kleine trap midden op het plein naar DOMunder en speur zelf naar Romeinse resten. Een bijzondere belevenis. Door het stroomgebied van de Kromme Rijn fiets je verder naar Wijk bij Duurstede. aar stond op de splitsing van de Rijn en Lek een castellum.. De meeste fortrestanten liggen waarschijnlijk op de bodem van de rivier, maar wat letterlijk boven water is gekomen, is te zien in Museum Dorestad.

ROUTEGIDS LIMES

Smaakt deze route naar méér? Download de gratis 'RouteGids Limes' die bestaat uit zes wandel- en zes fietsroutes. Ze gaan door het achterland van de Limes - Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland - en komen langs Romeinse restanten, reconstructies en bouwwerken.

ROMEINSE

bodemschatten

GROTE COLLECTIES TONEN INVLOED OP DAGELIJKS LEVEN

TEKST: LIESBETH MAAS, FOTOS: PETER KOCH, ROMEINEN NU, RAAP, RIJKSDIENST CULTUREEL ERFGOED, FLORIS SCHEPLITZ, VALKHOFF MUSEUM, E.A.

ARCHEON ALPHEN AAN DE RIJN

Van marcheren als een soldaat tot genieten van een massage in het badhuis, je kunt het in dit historische openluchtmuseum allemaal meemaken. Archeon is dé thuisbasis van de wereldberoemde Zwammerdamschepen. Bezoekers kunnen de restauratie van deze imposante bouwsels in de werf bekijken. archeon.nl

MUSEUM DORESTAD WIJK BIJ DUURSTEDEN

Bij Wijk bij Duurstede lag een Romeins fort. Eeuwen later ontstond op deze plek de handelsplaats Dorestad. De Romeinen hebben vele objecten achtergelaten, zoals helmen, dakpannen en munten. Die zijn te zien in het oude stadhuis waarin het pas vernieuwde museum is gevestigd. museumdorestad.nl

ARCHEOLOGIE MUSEUM HOUTEN

HOUTEN

Dit museum toont de rijke historie van Houten en het Kromme Rijn-gebied. De Limes-collectie bestaat vooral uit vondsten die zijn opgegraven in en rond Fort Fectio (Vechten). Ook het leven in het achterland van de Limes komt aan bod, zoals de huizenbouw.
archeologiehouten.nl

Kijk voor openingstijden op de websites van de musea

RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

LEIDEN

Hét nationale archeologiemuseum herbergt vele Romeinse pronkstukken. In de vaste tentoonstelling 'Nederland in de Romeinse tijd' zijn ruim 450 militaire, religieuze en alledaagse voorwerpen te zien.
rmo.nl

TORENMUSEUM AAN DE LIMES

VALKENBURG (ZUID-HOLLAND)

Precies op de plek waar achtereenvolgens zeven (!) Romeinse castella stonden, is nu het Torenmuseum gevestigd. Bodemvondsten vertellen over de gewoontes en gebruiken van het Romeinse leven.
oudvalkenburgzh.nl

KUNSTWERK! LIEMERS MUSEUM

ZEVENAAR

Het museum vertelt het verhaal van de Romeinen in de Liemers. De vaste collectie belicht de sporen die zij nalieten, zoals de Drususdam en het castellum en tempelcomplex bij Herwen. Ook is er volop aandacht voor de uitwisseling met de lokale bevolking.
liemerskunstwerk.nl

VALKHOF MUSEUM

NIJMEGEN

Langs de Limes groeide Nijmegen uit tot de belangrijkste vestigingsplaats van de Romeinen in ons land. Dat is te zien vanaf zomer 2026 in de veelzijdige collectie van het Valkhof Museum met onder meer militaire voorwerpen, schitterende sieraden en fragiel glaswerk.
valkhofmuseum.nl

CASTELLA ONDER ONZE VOETEN

Duik in de wondere wereld van de Romeinse Castella en het verleden komt tot leven. Verrassende vondsten uit de bodem vallen als puzzelstukjes op hun plaats.

Om de grens te verdedigen, bouwden de Romeinen een reeks forten (castella) langs de Rijn. Terwijl de soldaten de grens bewaakten, werd in de ernaast gelegen nederzettingen gewoond, gewerkt, gehandeld, gegeten en gefeest. Veel restanten liggen verborgen onder velden, dorpen of zelfs in de rivierbodem. Maar er is ook veel opgegraven. En nog steeds doen archeologen interessante vondsten die ons informatie geven over de Romeinen.

NIEUWSGIERIG GEWORDEN?

In de app TimeTravel zie je levensechte reconstructies van oude castella op de plekken van nu. Ronduit verrassend!

LEIDEN

Castellum Matilo lag mogelijk op de kruising van enkele belangrijke vaarwegen. Vanaf deze strategische plek konden de Romeinen de vaarroutes én hun schepen beschermen. Het fort, gebouwd in 47 na Chr., deed ruim twee eeuwen dienst. Op de contouren van de voormalige legerplaats ligt nu een prachtig park in Leiden: Archeologisch Park Matilo. Wandel langs de gereconstrueerde wachttorens en hoge wallen en je waant je 2000 jaar terug in de tijd.

TEKST: SIETSKA DE VET, ILLUSTRATIES: MIKKO KRIEK

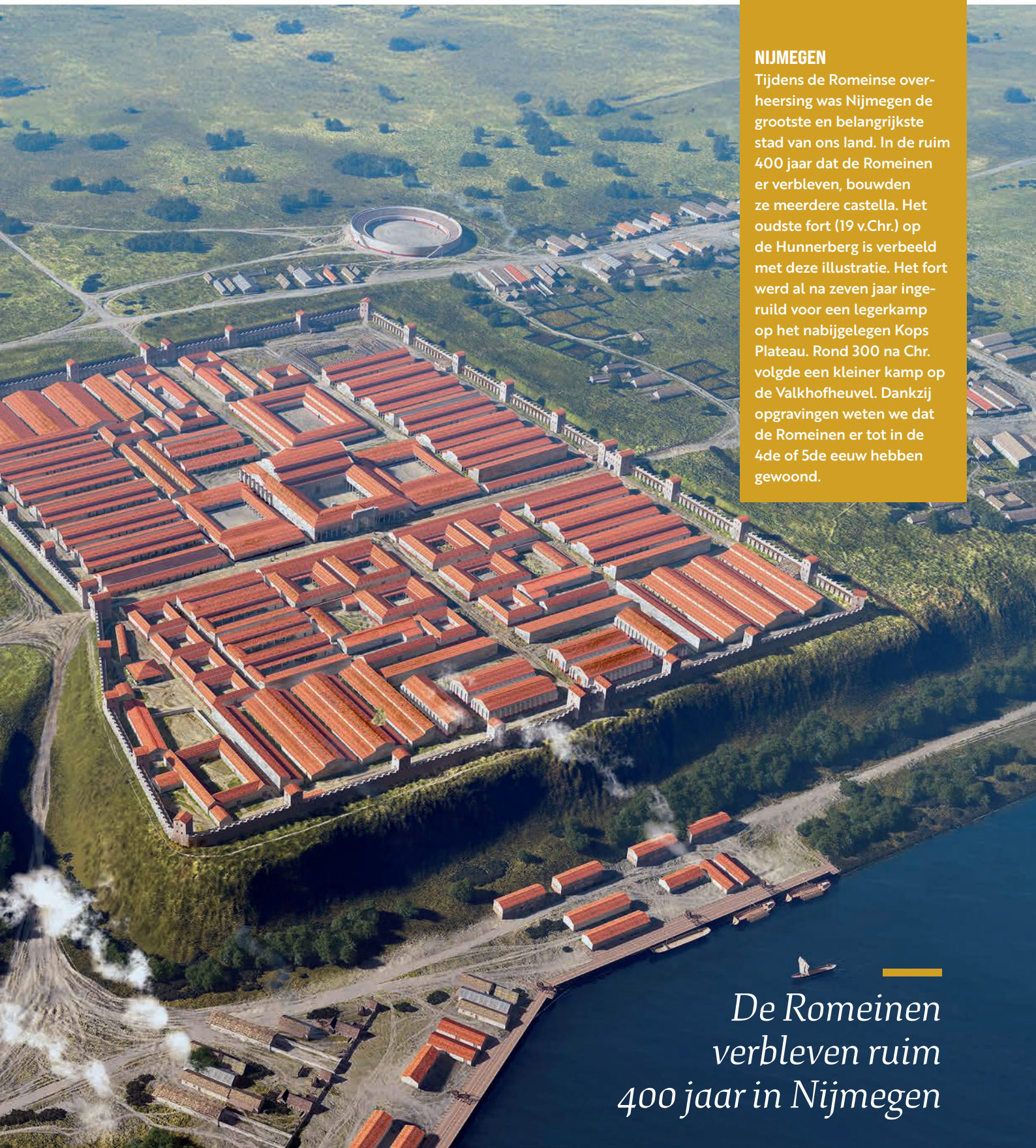
WOERDEN

Beeld je eens in: op de plek waar nu de Woerdense binnenstad ligt, stond vroeger een Romeins fort. Er bivakkeerden zo'n 500 soldaten in castellum Laurium. Een lijn in de bestrating van het Kerkplein geeft de contouren van het bouwwerk aan. Of het echt Laurium heette, is onduidelijk. De naam staat alleen op een oude perkamenten kaart, waar vanwege een gat in het papier een letter ontbreekt. Er staat 'Laur_um'. We zullen nooit weten of Laurium de echte naam was.

*Er bivakkeerden
zo'n 500 soldaten in
castellum Laurium*

NIJMEGEN

Tijdens de Romeinse overheersing was Nijmegen de grootste en belangrijkste stad van ons land. In de ruim 400 jaar dat de Romeinen er verbleven, bouwden ze meerdere castella. Het oudste fort (19 v.Chr.) op de Hunnerberg is verbeeld met deze illustratie. Het fort werd al na zeven jaar ingeruild voor een legerkamp op het nabijgelegen Kops Plateau. Rond 300 na Chr. volgde een kleiner kamp op de Valkhofheuvel. Dankzij opgravingen weten we dat de Romeinen er tot in de 4de of 5de eeuw hebben gewoond.

*De Romeinen
verbleven ruim
400 jaar in Nijmegen*

ROMEINS VERLEDEN INSPIREERT STRIPTEKENAARS

VAN CALIGULA TOT DE BATAVEN

De Limes in Nederland vormt het decor van spannende, humoristische en historisch verantwoorde avonturen in stripboeken. Van de Bataafse Opstand tot de grillen van een keizer; deze verhalen geven een inkijkje in het leven aan de rand van het Romeinse Rijk. Zo wordt de geschiedenis voor jong en oud toegankelijk. LIMES Magazine tipt een selectie van vier stripboeken.

De Romeinen

DEEL 1 - DE BATAAFSE OPSTAND

In het eerste deel van de reeks proberen drie onhandige Romeinse legionairs tijdens de opstand van de Bataven hun leider uit te schakelen. Met veel humor en historische achtergronden.

DEEL 2 - DE FRIESE OPSTAND

Alexius, Bulbus en Khoffi raken verstrikt in een dubieus handeltje met dierenhuiden in het land van de Friezen. De komst van een nieuwe landvoogd brengt de zaak in gevaar, ze moeten een list verzinnen.

DEEL 3 - DE WAANZIN VAN CALIGULA

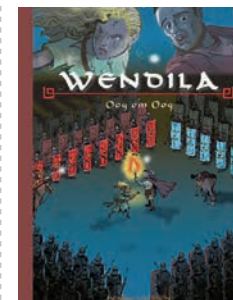
Keizer Caligula arriveert persoonlijk in het huidige Katwijk om een invasie van Brittannië voor te bereiden. Geruchten over een spion in het kamp zetten onze helden op scherp in dit avontuurlijke stripverhaal.

In het najaar van 2026 verschijnt deel 4 in deze reeks: 'In naam van de keizer' syndikaat.nl

SPANNEND JEUGDBOEK: DE TIJDKIJSKER

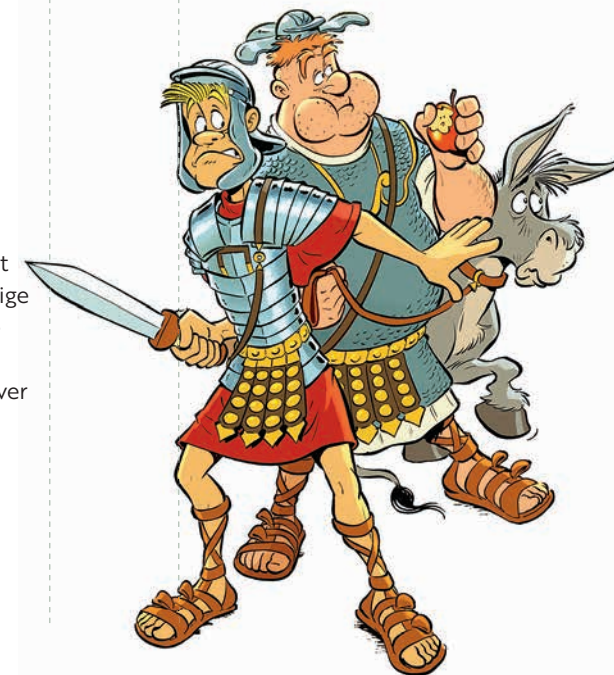
Maud (11) uit Utrecht beleeft de saaiste zomervakantie ooit. Totdat haar neefje Vos komt. Hij heeft een mysterieus kistje waarmee je kunt tijdreizen! In het boek De Tijdkijsker van Rob Koops gaat Maud terug naar de tijd dat de Romeinen hier de baas waren. Terwijl keizer Hadrianus in aantocht is, begint een spannend avontuur. harpercollins.nl

Wendila

Sextus Salvius reist met zijn jonge slavin Wendila door het Limes-gebied. Het verhaal in dit stripboek verweeft archeologische vondsten, zoals de Romeinse vrachtboot De Meern I op de Rijn, met de uitdagingen van hun gevaarlijke tocht.

pelikaanpers.nl

VERRIJKING VAN ONS *kruidenrek*

De Romeinen brachten tal van nieuwe planten en kruiden naar de gebieden ze veroverden. Ook naar Nederland. Waar gebruikten ze die zoal voor?

LEKKER ETEN

Onze inheemse bieslook, citroenmelisse en watermunt vonden de Romeinen maar flauw. Dus brachten ze dille, rozemarijn en tijm mee, maar ook anijs, kardemom, kruidnagel, komijn, koriander en peper. Onze 'oer-Hollandse' mosterd, mosterdzaad fijngestampt met azijn of druivensap en zout, is waarschijnlijk een Romeinse uitvinding.

FRUIT

In Nederland groeide alleen wild fruit, zoals bramen en frambozen, bosbessen en vlierbessen. Onze inheemse appels en peren waren klein, zuur en wrang. De Romeinen vonden ons fruit niet te pruimen en brachten onder andere abrikozen, druiven, kersen, perziken, pruimen, vijgen én sappige appel- en perenrassen mee. Ze kweekten ze in speciale tuinen en boomgaarden.

GEUR

Bij etentjes strooiden de Romeinen rozenblaadjes over gerechten en de tafel. Gelukkig bleek er in ons landje naast wilde rozen ook het simpele maarts viooltje te groeien, waar zelfs nu nog parfum van wordt gemaakt. De Romeinen verwerkten de viooltjes, net als lavendel en citroenschil, in geurige bad- en massageoliën.

RITUELEN

Priesters van de godin Venus droegen takjes verbena en mirte (een mediterraan kruid) als teken van liefde. Religieuze ruimtes werden met salierook 'gezuiverd'. Ook tijm en wierook, een mengsel van plantenhars, kruiden, specerijen en olie, werden ceremonieel verbrand, omdat de geurige rook zuiverend en versterkend was.

GEZONDHEID

Romeinen gebruikten kruiden ook voor hun culinaire én geneeskrachtige werking. Ze dronken kamillethee als ze verkouden waren, saliethee bij keelpijn en rozemarijnthee om de bloedsomloop te stimuleren. Calendulazalf, van goudsbloemen, wordt ook nu nog gebruikt vanwege zijn genezende werking. Romeinen kauwden bij pijn en koorts op wilgenbast. Daarin zit salicylzuur, de werkzame stof in onze aspirine.

DE STEENEN CAMER

Bij de Limes aan de rand van Arnhem werd 2000 jaar geleden voedsel voor het fort Castra Herculis geteeld. De Biologische Tuinbouwvereniging Elderveld heeft de tuin en boomgaard onder de naam Steenen Camer weer tot leven gewekt, met dezelfde gewassen als toen. De tuin is vrij toegankelijk. romeinsetuin.nl

TEKST: LOETHE OUTHUIS, FOTO'S: DEPOSITPHOTO, FLORIS SCHEPLITZ, E.A.

De voorlopers

VAN RIJKSWATERSTAAT

Nadat het de Romeinen niet lukte om voet aan de grond te krijgen in het Germaanse gebied, trokken ze zich terug achter de Rijn. De rivier, de noordgrens van hun rijk, groeide uit tot een onmisbare transportroute.

De delta aan de Noordzee, waar rivieren als de Schelde, de Maas, de Rijn en de Eems in uitmondde, zag er ruim 2.000 jaar geleden heel anders uit dan nu. Tussen de rivieren lagen immense veengebieden, moerassen en meren. In deze waterrijke gebieden was nauwelijks bewoning. Die concentreerde zich op stroomruggen, rivierduinen en de duinen langs de kust. De rivieren stroomden niet netjes tussen dijken door. Nee, ze waaierden alle kanten uit. Zo stroomde de hoofdarmp van de Rijn vanaf Wijk bij Duurstede via de Kromme Rijn, de Leidse Rijn en de Oude Rijn naar Katwijk. Een zijarm, Oer-IJ genoemd, ging vanaf Utrecht naar het noorden; deze arm, die bij Castricum uitmondde, was in die tijd aan het verzanden. Een zuidelijke zijarm was de Waal die samen met de Maas in een gebied tussen Hellevoetsluis en Naaldwijk, het Helinium genoemd, in zee stroomde.

DRUSUSDAM

De hoofdarm van de Rijn werd voor de Romeinen al snel belangrijk. De rivier was niet

alleen de route voor de verovering van Brittannië en de verdedigingslinie tegen aanvallen uit het noorden, het werd ook een onmisbare transportweg voor militair materiaal, soldaten, voedsel, dranken, bouwmaterialen en andere handelswaar. Vanwege het belang van de Rijn maakten de Romeinen veel werk van het veilig en bevaarbaar maken van de rivier. Nero Claudius Drusus (38 v.Chr.-9 v.Chr.), de stiefzoon van keizer Augustus, speelde daarin een belangrijke rol. Hij stierf al op jonge leeftijd na een val van zijn paard. Zijn naam werd verbonden met de Drususgracht en de Drususdam. De gracht zou zijn aangelegd om troepen vanaf de Rijn naar het noorden te kunnen verplaatsen. Waar de gracht heeft gelegen is niet bekend, in Gelderland ten noorden van Arnhem of in de Vechtplassen bij Breukelen. Over de locatie van de Drususdam is meer zekerheid. Hij lag waarschijnlijk in de Waal bij de splitsing met de Rijn bij Herwen. De dam zorgde ervoor dat er meer water naar de Rijn ging stromen, zodat de vloot

*De Romeinen
maakten veel werk
van het veilig en
bevaarbaar maken
van de Rijn*

Rhenus fluvius
Dyl van Dru...
drusi mores
N SULA
Vahalis flu.

Visualisatie van het Kanaal van Corbulo

In ons land zijn resten
van tientallen transport-
schepen gevonden

Graafsteen van
soldaat Marcus
Mallius (1-50 n.Chr.),
gevonden in de
Bijland bij Herwen.

waarmee Drusus de Germanen
via de Noordzeekust wilde
aanvallen, ongehinderd kon
doorvaren.

KANAAL VAN CORBULO

Omstreeks 50 n.Chr. groeven
de Romeinen het Kanaal van
Corbulo om de mondingen van
de Rijn en de Maas met elkaar te
verbinden. Het kanaal, vernoemd
naar generaal Gnaeus Domitius
Corbulo, lag achter de zandige
kuststrook tussen Leiden en
Naaldwijk en was 34 kilometer
lang. Uit opgravingen blijkt dat
het kanaal 6 tot 14 meter breed
en 1 tot 1,5 meter diep was. Op
enkele plaatsen langs het kanaal
zijn houten beschoeiingen aan-
getroffen. Naast het kanaal leg-
den de Romeinen een weg aan.
Dankzij het kanaal hoefden de
platte vrachtschepen niet meer
de riskante oversteek over de
Noordzee te maken. Bovendien
gaf het graafwerk de soldaten
wat om handen.

DE MEERN 1

De Romeinen hadden een vloot
van gevechtsschepen op de Rijn
varen – de classis Germanica,

met Keulen als hoofdbasis.
Vermoedelijk zijn er langs de
route tot aan de Noordzee klei-
nere bases geweest, bij Vechten
en Naaldwijk, maar ook bij
forten. Bij Vechten (Fectio) is
bij opgravingen een gevechts-
schip gevonden. Het schip was
12 meter lang en 3 meter breed,
en had plek voor 20 roeiers. Het
ging om een patrouilleschip.
Schepen die troepen verplaat-
sen, waren een slag groter.
Ook de vrachtschepen waren
groter dan dit patrouilleschip. In
ons land zijn resten van tiental-
len transportschepen gevonden.
Door de natte bodem zakten ze
snel weg, waardoor ze niet ver-
rotten. Een belangrijke vondst is
gedaan in De Meern bij Utrecht.
Het schip was 24,60 meter lang
en 2,7 meter breed. Vrijwel
het hele schip was nog intact,
inclusief de scheepsinventaris
met gereedschappen, zoals een
blokschaaf, persoonlijke eigen-
dommen, kookgerei en enkele
dakpannen. Het schip, dat de
naam De Meern 1 heeft gekre-
gen, is te zien in Castellum Hoge
Woerd; met een replica kun je
een tocht over de Rijn maken
(boeken via demeern.nl).
Behalve bij De Meern zijn bij
Zwammerdam zes van deze
platbodems gevonden. Daar
lagen ook boomstamkano's in
de bodem, die werden gebruikt
om te vissen. De Zwammer-
damschepen worden momen-
teel gerestaureerd; je kunt de
werkzaamheden bekijken in
Museumpark Archeon in Alphen
aan de Rijn.

Kinderpret VAN ALLE TIJDEN

Niet alleen soldaten woonden langs de Limes,
maar ook vrouwen en kinderen. Hoe vermaak-
ten de jongste Romeinen zich? Uit het speel-
goed dat in de grond is gevonden, blijkt dat de
spelletjes van toen verrassend veel lijken op
die van nu. Het werd gemaakt van onder meer
hout, aardewerk, leer of botten.

DAMMEN

Geliefd bij jong én oud was ludus latrunculorum, een
strategisch bordspel dat letterlijk 'spel van de solda-
ten' betekent en waarschijnlijk leek op dammen.
De allerkleinsten vermaakten zich met iets wat nog
steeds in elke babywieg te vinden is: een rammelaar.
Volwassen Romeinen gebruikten deze overigens ook,
voor religieuze ceremoniën of het verjagen van boze
geesten.

KNIKKEREN

Romeinse kinderen hielden van touw-
tjespringen en verstoppertje spelen. Ze
trokken bootjes aan een touw over het
water, speelden met miniatuurserviezen
en gebruikten walnoten voor gooi- en
knikkerspelletjes. Met houten zwaarden
en paardjes werd 'soldaatje' gespeeld.
Ook poppen waren populair. Sommige
hadden beweegbare armen en benen, en
kregen kleertjes aan en sieraden om: de
voorlopers van de Barbie.

LIMES

Grens van het
Romeinse Rijk

ONTDEK DE LIMES: GRENS VAN HET ROMEINSE RIJK

Klaar voor een reis door de tijd? Ga naar limes.nl voor de mooiste wandel- en fietsroutes, musea en evenementen langs de Limes.